

Historian, sosiologian ja antropologian välimaastossa

Yhteiskuntajärjestelmän muutos angloamerikkalaisten siirtymäkeskustelujen valossa

Sellaiset suuret muutokset, jotka koskevat erilaisten yhteiskunnallisten järjestelmien muuttumista laadullisesti toisenlaisiksi, ovat muutosprosesseina luonteeltaan erilaisia kuin se ajassa tasaisesti jatkuva ja asteittainen yhteiskunnallinen muutos, jota myös kutsutaan yhteiskuntien ”kehitykseksi”. Yhteiskuntien laadullisella muutoksella tarkoitetaan ennen kaikkea järjestelmän rakenteiden ja sitä kautta keskeisten toimintojen muuttumista toisenlaisiksi. Puhe ei siis ole yhteiskunnallisesta muutoksesta yleisenä, arjen käytäntöjä ja kulttuurisia merkityksiä jatkuvasti muuttavana prosessina, joka perustuu lukuisiin pieniin, kumuloituihin aineellisiin ja henkisiin innovaatioihin ja jonka kohteena kaikki yhteiskunnat kaiken aikaa ja väistämättä ovat. Sen sijaan kysymys on sellaisesta tilanteesta, jossa yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen ja poliittinen organisaatio muuttuvat laadullisesti toiseksi. Tällaiset tilanteet voivat olla hyvinkin äkillisiä, kuten sosiaaliset vallankumoukset (joiden edellytyksiä esimerkiksi Charles Tilly on tarkastellut) tai ulkoisen vihollisen toteuttamat väkivaltaiset valloitukset ja alistamiset, mutta myöskään näistä äkillisistä muutostilanteista ei tässä ole kyse.

Tarkastelun kohteena ovat nopeudeltaan osapuilleen näiden väliin jäävät prosessit: arjen tasaista muuttumista nopeammat, joskin siihen sidoksissa olevat yhteiskunnan tai kulttuurin rakenteiden muutokset. Nämä muutokset tapahtuvat kyseisten yksiköiden sisäisten tai ulkoisten voimien seurauksena tarvitsematta kuitenkaan aina toteuttajakseen vielä nopeammille muutostilanteille, kuten vallankumouksille, ominaista päämäärätietoista kollektiivista toimintaa. Vallankumoukset voivat nekin muuttaa yhteiskuntia laadullisesti toisenlaisiksi, mutta tässä artikkelissa rajaan vallankumouksista käydyt keskustelut tarkastelun ulkopuolelle. Syynä on se, että niissä teoreettiset pohdinnat

rakentuvat pääosin länsimaisten, työnjaollisesti eriytyneiden ja kerroksisten yhteiskuntien varaan, ja vallankumouksellisen muutoksen käsitettä olisi vaikea sijoittaa tai rinnastaa ei-länsimaisiin yhteiskunnallisiin konteksteihin, vaikka niissäkin tietenkin esiintyy kollektiivista, yhteiskuntaa muuttavaa toimintaa.

Silloin kun tarkastelunäkökulmaa ei rajata ajallisesti tai yhteiskuntatyyppin mukaan, jolloin pohdinnan piiriin kuuluvat niin menneet kuin nykyiset, länsimaiset ja ei-länsimaiset sekä suuret ja pienetkin yhteiskunnat, liikutaan väistämättä sekä historian, sosiologian että antropologian kentillä. Tarkoitukseni on katsoa kolmen tieteenalan esimerkin avulla sitä, millaisia tekijöitä yhteiskuntajärjestelmien muutosprosesseissa on voitu nähdä. Näiden esimerkkien pohjalta voidaan erottaa kolme laajempaa näkökulmaa yhteiskunnalliseen muutokseen: (1) systeeminen tai järjestelmänomainen, (2) rakenteellinen ja (3) vuorovaikutuksellinen.

Yhteiskuntien ja yhteiskuntajärjestelmien muutokset ovat aina kiehtoneet historioitsijoita, ajatellaanpa vaikka Gibbonsin 1800-luvun tulkintaa Rooman valtakunnan noususta ja tuhosta, Oswald Spenglerin, Arnold Toynbeen ja Pitirim Sorokinin historianfilosofisia pohdintoja muutoksesta yleensä, puhumattakaan Fernand Braudelin ja muiden ranskalaisten annalistien tutkimuksista. Tässä artikkelissa esiin tuodut anglosaksiset puheenvuorot ovatkin vain pieni osa kaikista yhteiskuntajärjestelmien muutoksesta eri aikoina ja eri tieteissä käydyistä keskusteluista, sillä kaiken mahdollisen sisällyttäminen yhteen artikkeliin olisi ollut vaikeaa, ellei mahdotonta, ja olisi myös hämärtänyt hahmottelieni näkökulmien erottamista toisistaan. Mainitsemiini kolme näkökulmaa ovat sinänsä ideaalityyppejä: todennäköistä on, että yhteiskunnallisessa muutoksessa kulkee limittäin tai rinnakkain kaikkien kolmen näkökulman mukaisia prosesseja. Niin ikään näkökulmat ovat esimerkinomaisia, toisin sanoen on hyvin mahdollista, että muiden muutoskeskustelujen pohjalta voidaan löytää muunkinlaisia näkökulmia. Artikkelin teemojen rajausta perustuukin kahteen seikkaan: toisaalta tarpeeseen löytää suhteellisen selvärajaiset, lukijan helposti tutustuttavissa olevat muutoskeskustelut, ja toisaalta ajatukseen katsoa muutosta kolmen historialliselle sosiologialle tärkeän tieteenalan kautta. Tästä syystä myöskään historiantutkimuksen laajempaa, yleistä transformaatiotemaatiikkaa ei tämän artikkelin puitteissa ole mahdollista käsitellä.

Ensimmäiseen näkökulmaan liittyvä keskustelu on käyty pääosin historian piirissä. Kysymys on feodalismiin liittyvästä siirtymäkeskustelusta, joka koski yhteiskunnallista muutosta feodalismista kapitalismiin myöhäiskeskiajan ja uuden ajan alun Euroopassa. Historioitsijoiden näkökulmasta tuon siirtymän ajoittaminen oli keskeisiä tehtäviä, mutta tämän artikkelin kannalta olennaista tuossa debatissa oli yhteiskuntajärjestelmän määrittely niin sanottujen leimallisten piirteiden perusteella sekä siihen liittyvät ongelmat. Kun siirtymä on eriaikaista ja eritasoisia elämän eri alueilla, niin kysymys on siitä, millä perusteella voidaan tällaisia kullakin hetkellä leimallisia piirteitä erottaa. Looginen jatkokysymys on siten myös, milloin voidaan yhteiskuntajärjestelmän sanoa muuttuneen toiseksi. Tarkoitus ei ole käsitellä feodalismia sinänsä tai yrittää määritellä sitä yhä uudelleen, vaan käyttää siirtymäkeskustelua esimerkkinä yhteiskuntajärjestelmien muutoksen määrittämisen vaikeudesta.

Toisen näkökulman esimerkki taas tulee sosiologian alalta. Barrington Moore Jr. toi 1960-luvulla ilmestyneellä teoksellaan *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1966) sekä sosiologian että historian piiriin keskustelun niistä yhteiskunnallisista tekijöistä, jotka maailmassa johtivat joko absolutismin tai parlamentarismin, diktatuurin tai demokratian vahvistumiseen. Mooren perushuomiot liittyivät maaseudun yhteiskunnallisen rakenteen merkitykseen demokratian ehdoille, kun aikaisemmin demokratian oli pitkälti katsottu kulkeeneen käsi kädessä porvariston nousun kanssa, ja maaseudun (luokka)rakenteet oli analysoitu usein sivuutettu. Osin Mooren ajatusten varaan rakentaen Dietrich Rueschemeyer, Evelyne Stephens ja John Stephens puolestaan vertailivat teoksessaan *Capitalist Development and Democracy* (1992) Euroopan, Pohjois-Amerikan ja Latinalaisen Amerikan maita juuri niiden edellytysten valossa, jotka joko johtivat demokraattiseen kehitykseen tai ehkäisivät sitä. Heitä kiinnosti ennen kaikkea kapitalismin ja demokratiakehityksen yhteys: on helposti nähtävissä, että länsimaisen, parlamentaarisen demokratian ja kapitalismin nousun välillä on sekä ajallinen että paikallinen päällekkäisyys, mutta se onkin jo monimutkaisempaa, millä tavalla vaikutussuhteet kulkivat. Tätä kysymystä tekijät halusivat selvittää laajalla yhteiskuntien vertailuaineistolla. Mooren huomiot tuntuvat saavan vertailussa tukea, vaikkakin Rueschemeyerin ja hänen tutkijatovereidensa havainnot liittyvät enemmän kapitalismin tuottamiin eri-

lasiin poliittisiin projektioihin mainituilla maantieteellisillä alueilla.

Kolmas näkökulma on peräisin antropologiasta. Eric Wolf pohtii kirjassaan *Europe and the People Without History* (1982) paitsi varhaista globalisaatiota tietynlaisen maailmanjärjestelmän perspektiivistä, myös niitä systeemisistä perusteista, joilla yhteiskuntia voidaan luokitella tai havainnoida. Wolfin perusajatus on, että maailmanhistoria voidaan nähdä joko sukulaisuuteen, keskitettyyn tributaariseen valtaan tai markkinatalouteen perustuvien järjestelmien keskinäisenä kamppailuna tai vuorovaikutuksena. Yritän sitoa tätä pohdiskelua myös yleisempiin antropologian käsityksiin yhteiskuntajärjestelmistä. Wolfin pohdiskeluilla on liittymäkohtia myös ensimmäisen esimerkin keskusteluun leimallisista piirteistä. Wolfin lähestymistapa yhteiskunnalliseen muutokseen oli teoksen ilmestyessä tuore nimenomaan antropologiassa, jossa jo Malinowskin funktionalismista ja Lévi-Straussin strukturalismista alkaen oli vierastettu diakronista, historiallista näkökulmaa. Poikkeuksena on ollut 1970-luvulla voimistunut marxilainen antropologia, joka tosin sekin todellisten historiallisten prosessien tutkimisen sijasta jähmettyi nopeasti loputtomiin pohdintoihin yhteiskuntamuotojen teoreettisista määrittelyistä. Wolfin näkökulma poikkesi myös 1980-luvun mittaan antropologiassa muodikkaaksi tulleesta, kulttuurien ”kääntämisen” mahdottomuutta ja subjektiivista tulkintaa korostaneesta narratiivisesta suuntauksesta.

Siirtymäkeskustelu ja ”leimalliset piirteet”

”Siirtymäkeskustelulla” (*the transition debate*) viitataan historian tutkimuksessa siihen mielipiteiden vaihtoon, jota lähinnä englantilaiset historioitsijat kävivät 1950-luvulla syistä ja tekijöistä, jotka johtivat myöhäiskeskiajan feodalismin rappeutumiseen ja sitä seuranneeseen kapitalismin nousuun Euroopassa. Vuonna 1976 alkuperäiset puheenvuorot julkaistiin Englannissa yhteisen, keskustelun keskeiseen teemaan viittaavan nimen alla *The Transition from Feudalism to Capitalism*.¹ Keskustelu virkosi uudelleen 1970-luvulla niin sanotun Brenner-debatin myötä. Robert Brennerin *Past and Present* -aikakauskirjassa vuonna 1976 julkaistu artikkeli keskiajan maaseudun luokkarakenteiden vai-

kutuksista Euroopan talouskehitykseen innoitti useammankin vastine- ja kommenttipuheenvuoron, joskaan tämäkään debatti ei tuonut lopullista ratkaisua feodalismien häviämisen ja kapitalismin kehittymisen ongelmaan.² 1950-luvun keskustelun saama huomio ei tarkoita, etteikö siirtymää feodalismista kapitalismiin olisi tutkittu aikaisemminkin ja myös muilla kielialueilla.³ Itse asiassa kyseinen siirtymä on kiehtonut eurooppalaista historiantutkimusta jo 1800-luvulta alkaen, jolloin Jacob Burckhardt renessanssia koskevissa kirjoituksissaan tuli asettaneeksi keskiajan ja uuden ajan välille oletetun ja melko äkillisen laadullisen eron.

Nyt puheena olevan siirtymäkeskustelun laittoi alulle Paul Sweezyn vuonna 1950 julkaisema arvostelu neljä vuotta aiemmin ilmestyneestä Maurice Dobbin teoksesta *Studies in the Development of Capitalism*. Dobbin mukaan feodalismien sortumisen tärkeimpänä syynä oli sen oma sisäinen tehottomuus tuotantojärjestelmänä. Feodalismi ei pystynyt tyydyttämään vallassa olleen luokan eli tilanherrojen kasvavaa lisätulojen tarvetta (jolle puolestaan oli omat syynsä), jolloin paine perustuottajia, eli maaorjia, alustalaisia ja talonpoikia, kohtaan kasvoi niin suureksi, että monilla alueilla työvoima imettiin tyhjiin tai se karkasi heikentyvistä oloistaan kaupunkeihin. Sweezyn mukaan taas feodalismi ei kuitenkaan voinut kaatua sisäisiin tekijöihinsä, koska se oli järjestelmänä staatinen ja vailla omaa ”liikevoimaa”. Hajotakseen se tarvitsi ulkopuolista vaikutusta, mikä Sweezyn mukaan oli 1200-luvulta alkaen voimakkaasti laajentunut kauppa. Dobb oli sivunnut kaupan feodalismia rapauttavaa vaikutusta mutta kuitenkin pitänyt määräävinä feodalismien sisäisiä, järjestelmälle ominaisia tekijöitä. Hänen mukaansa nimittäin näytti siltä, että feodalismi hajosi nopeimmin syrjäseuduilla, jotka olivat kaukana kauppareiteistä. Sweezyn mukaan Dobb sivuutti täysin kaupunkien kasvun, joka oli myöhäiskeskiajalla nopeaa kaikkialla Euroopassa ja suoraan yhteydessä kaupan kasvuun.

Ajallisesti kyse oli noin reilun parin sadan vuoden jaksosta 1200-luvun loppupuolelta 1500-luvun taitteeseen. Tuo jakso ei Länsi-Euroopassa, missä kapitalismi syntyi, ollut enää kunnolla sydänkeskiajan kaltaista ”puhdaspiirteistä” feodalismia, mutta ei myöskään vielä oikein kapitalismiakaan. Samalla kun mentaalisesti oltiin vielä pitkälle keskiajan yhtenäiskulttuurin ajatusrakenteisiin sitoutuneita⁴, ala- ja ylärakenteiden, julkisen (kehittyvän valtiollisen) ja

yksityisen (rappeutuvan feodaalisen) vallan, kruunun ja paavin vallan, maaseudun ja kaupunkien sekä kaupallisen tuotannon ja luontaistalouden välillä oli eräänlaista huojuntaa ja liukumia, jotka vetivät ilmiöitä eri suuntiin. Ei ihme, että siirtymä askarrutti nimenomaan marxilaisia tutkijoita, joille lähtökohtana oli tiettyjen yhteiskuntamuodostumien peräkkäisyys.

Muut siirtymäkeskusteluun osallistuneet tutkijat asettuivat enimmäkseen Dobbin kannalle, eivät niinkään kaupan roolia hylkiäkseen kuin halutakseen nähdä feodalismissa omaa sisäistä liikevoimaa. Esimerkiksi Rodney Hilton katsoi liikkeellepanevan voiman olleen feodaaliherrojen ja suorien tuottajien taistelu maankorosta eli maataloustuotannon ylijäämästä: taistelu johti edellisten tappioon ja jälkimmäisten voittoon ja samalla molempien ryhmien sisäiseen eriytymiseen, mistä taas vähitellen nousivat kustannusjärjestelmä ja kapitalismin ensiaskeleet. Hilton vetoaa Marxiin todetessaan, että "niin kutsuttu kaupan vallankumous ei millään tavalla muuttanut feodaalista tuotantotapaa"⁵. Sweezy'n käsitystä pidettiin epämarxilaisena, koska staattiseksi käsitetyssä järjestelmässä ei ollut historiallisen materialismin edellyttämää dialektiikkaa. Toisaalta nykypäivän näkökulmasta Sweezy'n käsitykset heijastelivat myöhempien maailmanjärjestelmäteorioiden käsityksiä siitä, että yksittäiset systeemit (mikä hyvänsä tällainen systeemi sitten olikaan: yhteiskuntamuodostuma, valtio, kulttuuri tai vaikkapa yhteisö) eivät aina ole hedelmällisimpiä analyysin yksiköitä.

Suuri ongelma oli tietysti itse feodalismien käsite. Ei-marxilaiset ja tiukemmin historialliseen kontekstiin käsitteen sitoneet tutkijat katsoivat sen vain kuvaavan läntisen Euroopan sydänkeskiajan läänityslaitosta 900-luvulta 1200-luvulle. Heidän mukaansa läänityslaitos ei välttämättä ollut ajan yhteiskunnissa aina edes kovin keskeinen rakenteistava tekijä. Marxilaiset tutkijat – mukaan lukien siirtymäkeskustelun osanottajat – taas tarkoittivat feodalismilla tietyn tyyppistä historiallista yhteiskuntajärjestelmää, jonka leimallisena (mutta ei ainoana) piirteinä olivat tilanherrojen sekä maaorjien ja epävapaiden talonpoikien väliset tuotantosuhteet.⁶ Siirtymässä kapitalismiin oli siten kyse näiden leimallisten piirteiden murenemisesta ja korvautumisesta kapitalistisilla tuotantosuhteilla.

Siirtymäkeskustelu tarjoaa mahdollisuuden pohtia yhteiskuntajärjestelmien muutoksen monimutkaisuutta. Jos siirtymässä feodalismista kapitalismiin oli

kyse leimallisten piirteiden muuttumisesta, niin se myös tarkoittaa, että kaikki yhteiskunnan piirteet ja osa-alueet eivät muuttuneet samaan aikaan. Se myös osaltaan selittää edellä mainittuja, siirtymävaiheelle ominaisia eritahtisia liukumia. Vastaavasti voidaan ajatella, että leimallisetkaan piirteet eivät välttämättä korvautuneet kerralla ja kerta kaikkiaan, vaan että feodaalisia piirteitä, mutta ei enää leimallisina, saattoi esiintyä paljon ohitse sen ajankohdan, kun kapitalistiset piirteet olivat jo tulleet leimallisiksi. Esimerkiksi maaorjuus säilyi Ranskassa 1700-luvulle saakka, Saksassa vieläkin pidempään. Leimallisten piirteiden kokonaismerkitys on näin myös suhteellista. Samaa suuntaa viittaa myös Fernand Braudel, joka toteaa, että siirtyminen maailmantalouden vyöhykkeeltä toiselle merkitsi useiden vuosisatojen ajan synkronista (samanaikaista) siirtymää palkkatyöstä maaorjuuteen ja orjuuteen ja että hyödyntämisen yhteiskunnalliset muodot voivat elää rinnakkain ja jopa täydentää toisiaan.⁷

Jos kuitenkin yhteiskunnan muutos todetaan tapahtuneeksi silloin, kun sen leimalliset piirteet ovat muuttuneet, vaikka muut piirteet olisivatkin vielä ennallaan tai muuttuneet suhteessa paljon vähemmän, niin mitä silloin tulee ajatella peräkkäisten yhteiskuntajärjestelmien välisestä kausaalisuhteesta, olivat ne millaisia tahansa. Marxilaisen tulkinnan mukaan – ja tästä eivät siirtymäkeskustelun osanottajatkaan kiistelleet – kapitalismin kuului seurata feodalismin. Näin myös tapahtui, mutta kannattaa silti kysyä, oliko se tähtiin kirjoitettu. Oliko kapitalismin synnylle ehdoton välttämättömyys, että sitä edelsi juuri feodalismi, tai vielä tarkemmin, että sitä edelsi sellainen yhteiskunta, jossa feodaaliset suhteet olivat leimallisia? Sweezy itsekin toteaa, että ”ei voida väittää, että feodalismi olisi luonut tuotantovoimat, jotka saattoivat säilyä ja kehittyä edelleen vain kapitalismissa”.⁸ Itse asiassa perinteistä marxilaista näkemystä, että kapitalismi oli mahdollista vain (eurooppalaisen) feodalismien jälkeen ja seurauksena, ovat muun muassa Samir Amin ja Janet Abu-Lughod sittemmin kritisoineet liiallisesta eurosentrisyydestä. Esimerkiksi Abu-Lughodin mukaan Länsi-Euroopan oletettu ”ainutlaatuisuus” kapitalismin nousun mahdollistajana on harhaa, sillä aasialaisen, arabialaisen ja länsieurooppalaisen kapitalismin alkeismuotojen välillä oli enemmän yhtäläisyyksiä kuin eroja. Loppujen lopuksi Euroopan kapitalismin nousu ja menestys perustui samanaikaiseen ”Idän” tilapäiseen yhteiskunnalliseen epäjärjestykseen.⁹

Kysymys peräkkäisten yhteiskuntajärjestelmien kausaalisuhteesta on olennainen, varsinkin jos toisistaan poikkeavat, erilaiset järjestelmät käsitetään omien sisäisten liikelakiensa liikuttamiksi kokonaisuuuksiksi. Silloin järjestelmien seuraannon kausaalisuus – joka tässä yhteydessä tarkoittaa sitä, että yhtä yhteiskuntajärjestelmää ei voi seurata mikä tahansa vaan jokin tietty uusi järjestelmä – väisämättä merkitsisi, että kunkin järjestelmän liikelait olisivat jollakin tavalla aina seurausta edellisen järjestelmän vastaavista. Toki tiedämme, että kaikkien yhteiskuntien historia on ajallista jatkumoa arjen tasolla ja että sukupolvien toisiaan seuraava ketju muodostaa itsestään selvän seuraannon, jossa viimeisimmän sukupolven olemassaolo on riippuvainen kaikista aiemmista sukupolvista, mutta onko yhteiskuntajärjestelmien leimallisten piirteiden tasolla tällainen kausaalinen riippuvuussuhde aina oletettavissa? Mielestäni niin ei pidä olettaa automaattisesti, vaikka se hyväksyttäisiinkin feodalismin ja kapitalismin välillä. Mutta näidenkään välillä seuraanto ei ole itsestään selvä, kuten koko siirtymäkeskustelu osoittaa. Feodalismin rappion alkamisen ja kapitalismin selkeiden ilmenemismuotojen väliin jää melko pitkä, tulkintoja eri suuntiin mahdollistava välivaihe, ”siirtymä”, missä syy- ja seuraussuhteen osoittaminen on vaikeaa.

Olen samaa mieltä kuin antropologi Richard Hodges, että siirtymä feodalisminista kapitalismiin (tai joku muu yhteiskuntajärjestelmien seuraanto) tulisi nähdä enemmän systeemisenä kuin monokausaalisenä, yhdestä ilmiöstä toiseen johtavana muutoksena.¹⁰ Kun jonkin järjestelmän toimintaedellytykset heikkenevät (sisäisten ja/tai ulkoisten tekijöiden vaikutuksesta) ja se alkaa rappeutua, se luo tilaa toisenlaiselle järjestelmälle, jonka malli voi mutta ei tarvitse olla (kausaalilla tavalla) sisäänrakennettuna heikkenevässä järjestelmässä. Järjestelmän leimallisten piirteiden suuristakin muutoksista huolimatta yhteiskunnissa usein näkyvä kulttuurinen sekä elämisen ja elämäntyylin jatkuvuus voi luoda vaikutelmaa muutoksettomuudesta, vaikka tällöin kyseessä on nimenomaan järjestelmän ei-leimallisten piirteiden ja siten myös ”sisäisten liikelakien” ulkopuolinen jatkuvuus. Esimerkiksi Euroopassa jatkui 1400-luvulta 1800-luvulle valtava rahan talouden ja markkinoiden ulkopuolinen omavaraistalous, mikä toi jatkuvuutta talonpoikaisen rahvaan elämään samaan aikaan kun eurooppalaiset yhteiskunnat siirtyivät keskiaikaisesta yhtenäiskulttuurista ja maa-aatelin valta-asemasta teolliseen kapitalismiin ja lähinnä porvariston hallitsemiin kansallisvaltioihin.¹¹

Joka tapauksessa sekä historiallinen että antropologinen aineisto osoittavat, että yhteiskunnat ovat joustavia: ne kykenivät leimallisten piirteidensä osalta sekä yllättävän nopeisiin muutoksiin (äkillisten luonnonmullistusten, sotien tai muiden ulkoisten tekijöiden vaikutuksesta) että kykenivät jarruttamaan muutosta pitkäänkin muuttuneita olosuhteita vastaan. Se, mitä mistäkin järjestelmästä on seurannut, ei välttämättä ole ollut ennustettavissa minkään tuon järjestelmän ominaisuuden tai leimallisen piirteen, toisin sanottuna sisäänrakennetun kausaalisuuden perusteella. Esimerkiksi Pohjois-Amerikassa Suurten Järvien itäpuolisista, maata viljelevistä metsäseutujen intiaaneista tuli hevosen tulon myötä hyvinkin nopeasti tasankojen puhvelinmetsästäjiä. Oliko hevosen tuottama muutos jo sisäänrakennettuna ”leimallisesti” maanviljelyä harjoittaneessa yhteiskunnassa? Tuskin, lähinnä kai kysymys oli eurooppalaisten tulon myötä tapahtuneesta historian sattumasta.

Toisaalta taas jakuutit tulivat keskiajalta alkaen mongolien laajentumisen vuoksi työnnettyiksi Keski-Aasian aroilta kohti Siperian tundraa, missä hevospaimentolaisina toimineiden jakuuttien elinkeinon jatkaminen oli vaikeaa. Iso osa hevosista kuoli talvisin, ja niille yritettiin epätoivoisesti syöttää jäkälää. Vasta useamman sukupolven mittaan jakuutit mukautuivat, ja heistä tuli poropaimentolaisia alueen muiden kansojen tapaan. Miksi jakuutit eivät nopeammin siirtäneet hevospaimentolaisuutta koskevia tuotantosuhteitaan (leimallisia piirteitään) yksinkertaisesti vain koskemaan toista paimennettavaa eläinlajia? Muutos toimintatavoissa laahasi muuttuneiden olosuhteiden jäljessä siksi, että jakuuttien kulttuuriset arvot olivat niin tiiviisti liittyneet hevoseen; hevoset esimerkiksi ratkaisivat yksilön ja suvun statuksen, hevosilla sinetöitiin naimakaupat, ja hevosiiin liittyivät useimmat uskonnolliset ja muut kulttuuriset symbolit.¹² Hevospaimentolaisuus oli tuotantomuotona jakuuttien yhteiskunnan leimallinen piirre, mutta hevonen eläimenä oli kiinteästi sidoksissa kulttuuriin arvoihin, käsityksiin ja symboleihin. Truismin esittämisen uhallakin kannattaa todeta, että yhteiskunnalliseen muutokseen vaikuttavat myös muut kuin vain leimalliset tekijät.

Diktatuurin ja demokratian edellytykset

Barrington Moore tarkasteli edellä mainitsemassani teoksessaan demokratian kehitystä edesauttaneita tai haitanneita tekijöitä muutamassa läntisessä ja aasialaisessa esimerkkikontekstissa: Englannissa, Ranskassa, Yhdysvalloissa, Kiinassa, Japanissa ja Intiassa.¹³ Ensimmäinen vaikutelma on tietenkin se, että esimerkkitapaukset ovat valikoituja, niitä on globaalien yleistysten tekoon liian vähän ja ne edustavat historialliselta ja poliittiselta kehitykseltään kenties hyvinkin yhteismitattomia yhteiskuntia. Moore myöntääkin vertailun ongelmallisuuden¹⁴ varsinkin kolmen ensimmäisen, euroatlanttisen maan ja kolmen aasialaisen maan muodostamien maaryhmien kesken. Kun käytetyt keskeiset käsitteet, kuten demokratia, fasismi, kommunismi, diktatuuri, totalitarismi (vanhasta kunnon feodalismista puhumattakaan), ovat syntyneet eurooppalaisessa kontekstissa, niiden soveltaminen muualla on aina vaarallista. Vertailu on kuitenkin mahdollista, kun ei oleteta, että käsitteisiin Euroopan historiassa liitetyt yhteiskunnalliset suhteet olisivat muualla välttämättä samanlaisia. Käsitteitä voi silloin käyttää enemmänkin geneerisinä nimikkeinä tai kategorioina kuvaamaan tiettyjä samankaltaisuuksia hyvin erilaisten yhteiskuntien välillä kuin selittämään noita yhteiskuntia; selittämisessä empiriaan kohdistunut tutkimus ratkaisee.

Moore itse nojasi selityksissään ennen kaikkea paikallisen kehityksen todistusvoimaan ja on yleistäessään pikemminkin varovainen kuin yltiöpäinen: ilmiöiden välillä voi nähdä yhtäläisyyksiä, mutta ne voivat yhtä hyvin olla pinnallisuksia, joilla ei ole sen paremmin selitysvoimaa kuin vertailtavuuttakaan. Demokratiaa, diktatuuria tai muitakaan poliittisia järjestelmiä, ei myöskään voi johtaa teleologisesti, siten että sellaisten ja sellaisten olosuhteiden vallitessa se ja se kehityskulku on väistämätön, puhumattakaan, että järjestelmien historiallista kehitystä voitaisiin selittää niiden lopputuloksella (eli selittää myöhemmällä aikaisempaa). Mooren ”metodina” on ensin kuvata ja analysoida tutkimiensä yhteiskuntien poliittinen historia niin objektiivisesti kuin se käytetyn tutkimuskirjallisuuden valossa on mahdollista. Vasta sitten katsotaan, voidaan erottaa merkitseviä yhtäläisyyksiä. Mutta yhtäläisyyksien lisäksi on tuotava esiin todelliset erot, koska tarkoituksena ei ole luoda ”siistiä” teoriaa, vaan ymmärtää todellisten yhteiskuntien historiallista kehitystä. Tästä varsin reduk-

tionistisesta ja kritiikkiä tavallaan jo etukäteen väistämään pyrkivästä asenteesta huolimatta Moore tekee vertailevaa historiallisen sosiologian tutkimusta ja onnistuu lopulta olemaan päätelmissään vakuuttava.

Mooren keskeinen havainto oli, että kehitys kohti parlamentaarista demokratiaa ei liittynyt yksinomaan kapitalismin kehityksen myötä alkaneeseen porvariston nousuun vaan se liittyi myös kiinteästi maaseudun luokkarakenteeseen. Usein kyse oli siitä, pystyivätkö muut sosiaaliset voimat murtamaan perinteisen maanomistajaeliitin vaikutusvallan. Mutta välttämättä tästä ei ollut aina kyse, kuten esimerkiksi Englannin tapauksessa (esittelen tarkemmin seuraavaksi), vaan olennaista oli ylimalkaan maaseudun luokkarakenteen huomioiminen. Mooren mukaan demokratisaation historialliset analyysit jäävät puolittiehen, jos niissä unohdetaan maaseudun luokkarakenteet, ikään kuin sillä syyllä, ettei niillä näyttäisi olevan mainittavaa osaa sen paremmin kapitalismin kuin demokratiankaan kannalta – että niin kapitalismi kuin demokratiakin kehittyivät kaupungeissa ja kaupunkilaisten yhteiskunnallisten ryhmien tai luokkien (porvaristo, työväestö) vaikutuksesta.¹⁵ Mooren perusajatuksen mukaan maanomistajaluokan, porvariston ja valtiovallan keskinäiset koalitiot olivat olennaisia demokratiakehityksen alkuun saattamisessa, tai koalitiosta riippuen, sen tukahduttamisessa. Maaseudun luokkarakenteet ovat historiassa sekä tukeneet että ehkäisseet demokratiakehitystä, mutta ne ovat joka tapauksessa olleet merkityksellisempiä kuin yleisesti demokratian historian suhteen ajatellaan.¹⁶

Esimerkkinä Mooren analyyseista voi ottaa Englannin osittain siksi, että Englannissa kapitalismin, kuningasvallan ja parlamentarismien suhteet ovat olleet niin laajan historiallisen tutkimuksen kohteena, että on vaikea kuvitella, mitä uutta Moorekaan olisi enää 1960-luvulla voinut tuoda esiin. Englannin 1600-luvulla alkanut monarkian absoluuttisen vallan rajoittaminen ja parlamentin vallan kasvu oli sikäli poikkeuksellista (ainakin Mooren muihin esimerkkitapauksiin verrattuna), että saarivaltakunnassa perinteinen ja valtaosin aatellinen suurmaanomistajaluokka (*gentry*) liittoutui nousevan kaupunkiporvariston kanssa parlamentarismien puolesta kuningasvaltaa vastaan. Porvaristolla ei siten myöskään ollut myöhemmin tarvetta yrittää kokonaan murtaa maa-aristokratian valtaa saadakseen oman äänensä kuuluviin parlamentaarisia kanavia pitkin. 1700-luku oli vielä pitkälti uuden tasapainotilan hakemista näiden

kolmen valtapoolin (monarkia, maa-aateli ja porvaristo) välille, samaan aikaan kun alemmat sosiaaliluokat kärsivät sekä nousevan porvariston että maanomistajien kasvavasta vallasta ja reagoivat siihen väkivaltaisesti tai muuten mella-koiden.¹⁷

1800-luvulla, osin Ranskan vallankumouksen ja Napoleonin sotien aiheuttaman konservatiivisen, reaktionaarisen ilmapiirin vallitessa Englannissa maa-aristokratian paikallinen valta-asema vielä jopa vahvistui, kun perinteinen pientalonpoikaisluokka lähes pyyhkäistiin pois ja imettiin osin teollisuuden ilman, että se kuitenkaan olisi merkinnyt demokratiakehityksen heikkene-mistä.¹⁸ Englannissa pientalonpoikaiskysymys (*peasant question*) ei siten 1800-luvun lopulla enää ollut mikään mainittava aihe poliittisella agendalla. Toi-sin oli esimerkiksi Saksassa tai Japanissa, missä suurmaanomistajat saattoivat manipuloida pientalonpoikien massoja omia konservatiivisia poliittisia pää-määriään varten. Toisin oli myös Venäjällä tai Kiinassa, missä vastaavia mas-soja käytettiin vallankumouksen pohjana. Yhdysvallat puolestaan vältti saman poliittisen kysymyksen muista syistä; sillä oli mahdollisuuksia avata jatkuvasti uusia maita siirtolaisten asutukselle. Ranskassa taas pientalonpoikien pysymi-nen politiikan keskeisinä aiheina oli osittain syynä maan poliittiseen epävakau-teen 1800- ja 1900-luvuilla.¹⁹

Dietrich Rueschemeyer, Evelyne Huber Stephens ja John Stephens pyrkivät puolestaan asettamaan teoksessaan *Capitalist Development and Democracy* (1992) Mooren ajatuksia ja teorioita laajempaan vertailevaan analyysiin. He itse kutsuivat otettaan ”uudeksi vertailevaksi poliittiseksi taloustieteenksi” (*new comparative political economy*), mutta pohjimmiltaan heidänkin keskeinen kysymyksensä liittyi luokkien historialliseen rooliin yhteiskunnallisessa muu-toksessa. Se ei ollut mikään uusi kysymys, vaan sosiologian ikaikaisia aiheita, mutta tekijöiden uusi ote liittyi erittäin laajaan yhteiskuntien vertailuaineistoon ja näiden historiallisten kontekstien tarkkaan analyysiin – ennen kaikkea siir-ryttiin pois abstraktista ja teoreettisesta ”luokkataistelun” tarkastelusta konk-reettiseen ja aina tiukasti kontekstuaaliseen ”luokkien taistelun” tarkasteluun. Heidän asettamansa minimiehto demokratialle on, että se on mahdollinen vain kun on olemassa suhteellisen vahva institutionaalinen erillisuus politiikan toi-minnan alueen ja yhteiskunnan yleisen epätasa-arvon välillä.²⁰ Tämä tarkoittaa

sitä, että politiikka ei ole vain etuoikeutettujen ryhmien väline epätasa-arvon säilyttämiseksi tai luomiseksi, vaan että politiikalla on tästä erillisiä yhteiskunnallisia päämääriä. Kirjoittajat toki myöntävät, että kysymykset ”todellisesta” ja ”muodollisesta” demokratiasta ovat monimutkaisia ja että demokratia sinänsä ”voi pehmentää mutta ei poista vallan, varallisuuden ja statuksen eroja luokkakajakautuneissa yhteiskunnissa”²¹, mutta siitä huolimatta politiikan on annettava edes potentiaalisia mahdollisuuksia alisteistenkin ryhmien luokkaintressien edistämiseen, jotta demokratia olisi mahdollinen. Tekijät huomauttavat, että valtaosa länsimaiden työväenluokista havaitsi tällaisen potentiaalin ole-massaolon ja pyrki ottamaan tuon potentiaalin käyttöön; leninistinen näkemys, jonka mukaan demokratia olisi vain porvariston keino saada työväenluokka toimimaan omia todellisia etujaan vastaan, ei tullut vallitsevaksi.

Klassinen liberalistinen näkemys demokratian kehityksestä on ollut se, että ensin jotkut kaukonäköiset yksilöt ajavat läpi ja perustavat demokratian, jossa vaalit ovat sinänsä vapaat ja hallintovalta vastuussa edustukselliselle parlamentille, mutta demokratian harjoittaminen on kuitenkin aluksi vain harvojen, sivistyksen tai varallisuuden perusteella valittujen yksilöiden etuoikeus. Pienin askelin tällaista demokratiaa sitten laajennettiin koskemaan yhä laajempia kansanryhmiä²². Nykypäivän arvojen projisointi menneisyyteen on kuitenkin väärä lähestymistapa: 1800-luvulla yläluokka ajatteli yleisesti, että demokratia on vain yhden luokan, siis yläluokan, harrastus, jolla ei ole mitään tekemistä luokkien tai yhteiskunnallisen eriarvoisuuden kanssa. Oman aikansa valistuneimpiin tarkkailijoihin kuulunut Alexandre Tocquevillekin pelkäsi äänioikeuden äkillisen laajentamisen toimivan vain demokratiaa vastaan, johtavan ”enemmistön tyranniaan”²³.

Rueschemeyerin, Stephensin ja Stephensin mukaan tällainen yksilöiden kaukonäköisyyden varaan rakentuva liberalistinen ja ehkä romanttinenkin käsitys ei kuitenkaan ole oikea tulkinta demokratian kehityksestä. Olennaisin demokratiaa tuottanut muutosvoima oli sen sijaan kapitalismi. Keskeinen heidän esittämänsä kysymys liittyykin nyt siihen, millä tavalla kapitalismi kehittyessään vaikutti demokratian mahdollisuuksiin: tekijöiden mukaan kapitalismin demokratisoiva vaikutus liittyi siihen, että se väkisin (jopa joidenkin hallitsevien ryhmien, kuten maanomistajien tai aatelin tahdon vastaisesti) muutti

luokkarakennetta ja luokkien välistä valtasapainoa²⁴. Tästä tietenkin seuraa, että demokratisoitumisen tarkastelussa sosiaalinen luokka tulee keskeiseksi muuttujakategoriaksi.

Kirjoittajat pohtivat myös muita mahdollisia analyysin kategorioita²⁵, kuten sukupuolta (*gender*), etnisyyttä ja kulttuuria, tunnustavat niiden historian kulkuun vaikuttavan merkityksen, mutta eivät näe niitä demokratiakehityksen kannalta yhtä merkittävänä kuin luokkaa. Esimerkiksi sukupuoleen liittyen he toteavat, että empiirinen historiallinen aineisto osoittaa naisten äänioikeuden toteutuneen yleisesti paljon myöhemmin ja eri puolilla maailmaa hyvin eri aikaan kuin miesten, ja että sillä siksi ei enää ollut samanlaista käännekohdan kaltaista merkitystä demokratian kannalta kuin miesten yleisellä äänioikeudella. Lisäksi naisten poliittisen osallistumisen laajentuminen ei juuri missään heijastunut suoraan sukupuolten väliseen yleiseen tasa-arvoon.

Etnisyyden vaikutuksen demokratisoitumiseen kirjoittajat asettavat luokkien vaikutusta vähäisemmäksi. Perinteinen funktionalistinen näkemys katsoo etnisten jakojen yleisesti ottaen heikentävän demokratian mahdollisuuksia, koska kyseiset jaot heikentävät yhteiskunnan sisäistä integraatiota ja konsensusta. Rueschemeyer, Stephens ja Stephens eivät täysin hylkää tätä ajatusta, mutta toteavat, että ”syvätkään etniset jaot eivät todennäköisesti ole kohtalokkaita demokratialle, elleivät ne ole vahvasti kytkeytyneet luokkajäsenyyteen”²⁶. Toisin sanoen, silloin kun etniset jaot eivät seuraa luokkajakoja, ei etnisyys ole kovinkaan paljon demokratiaa haittaava tekijä – luokkajaot ikään kuin voittavat etniset jaot. Esimerkkeinä tällaisesta tilanteesta tekijät mainitsevat Sveitsin ja Belgian. Tilanne on toinen, jos etniset jaot menevät päällekkäin luokkajaon kanssa: ne vahvistavat toisiaan ja demokratiakehitys on vaikeuksissa.²⁷

Kulttuurin yleisestä vaikutuksesta demokratiaan Rueschemeyer, Stephens ja Stephens toteavat, että Antonio Gramscilta lainatun terminologian mukaisesti ”tiheällä siviili- tai kansalaisyhteiskunnalla” (eli yhteiskunnassa on olemassa paljon erilaisia ryhmiä, järjestöjä ja instituutioita) on merkitystä, koska se voi luoda otollisia olosuhteita vallasta syrjässä olevien luokkien osallistumiselle ja aktivoitumiselle. Toisaalta tiheä yhteiskunta ilman luokkayhteyttä voi myös hajottaa ja toimia hegemonian ideologisena oikeuttajana. Muut kulttuuriset tekijät, kuten esimerkiksi arvot ja uskonto, pitää nähdä suhteessa historiallisiin

luokkaetuihin; esimerkiksi uskonnollinen ryhmämuodostus voi toimia samalla tavoin kuin etnisyysskin, eli vahvistaa tai heikentää luokkien koheesiota.

Kun luokka on keskeinen analyysin kategoria demokraatiakehityksen tutkimisen kannalta, ei ole yhdentekevää, miten luokka voidaan rajata. Rueschmeyerin, Stephensin ja Stephensin peruslähtökohta on se, että luokkakaan ei ole absoluuttinen elementti vaan riippuvainen kontekstista. Erilaiset talouden kehityslinjat tuottavat erilaisia luokkarakenteita, ja toisaalta erilainen talouskehitys ei riipu vain teknologian kehityksestä tai edes yhteiskunnan sisäisistä ehdoista vaan myös yhteiskunnan ulkoisista ehdoista (kuten kansainvälisestä työnjaosta). Siten eri yhteiskunnissa samallakin termillä kuvatut luokat voivat olla hyvin erilaisia. Eroa on myös siinä, missä olosuhteissa luokkien rajat muodostuvat, tai vaihtoehtoisesti, missä olosuhteissa rajat sulautuvat jatkumoksi. Näillä olosuhteilla on merkitystä, jos kollektiivisen luokkatoiminnan katsotaan pohjautuvan luokkien ja niiden etujen selkeään erillisyyteen. Kirjoittajat ottavat oman, luokkia eri yhteiskunnissa vertailevan tarkastelunsa pohjaksi kaksi muuttujaa. Weberiltä lainataan "sosiaalisen liikkuvuuden" tekijä: luokkarajat muodostuvat kohtiin, missä sosiaalinen liikkuvuus estyy merkittävästi. Giddensiltä puolestaan otetaan "vuorovaikutuksen" tekijä: luokkarajat muodostuvat kohtiin, joiden sisäpuolella yksilöille merkityksellinen sosiaalinen kanssakäyminen pääsääntöisesti tapahtuu.

Tutkimuksen kannalta luokka on analyysin väline yhteiskunnassa esiintyvien kilpailevien "intressirakenteiden" tutkimisessa. Edellä mainitun Weberin ja Giddensin varaan perustuvan objektiivisen luokkamäärittelyn lisäksi analyysissä täytyy ottaa huomioon luokan jäsenten subjektiiviset mentaliteetit, aatteet ja asenteet sekä sellaiset kollektiivisen organisoitumisen ja toiminnan ehdot, jotka perustuvat luokka-asemaan. Luokka-asema sellaisenaan ei välttämättä johda kollektiiviseen organisaatioon tai toimintaan, eivätkä kaikki luokat ole olleet kollektiivisia toimijoita historiassa. Myöskään luokan puolesta tai sen nimissä toimivien kollektiivisten organisaatioiden edut eivät välttämättä ole olleet kyseisen luokan tosiasiallisia etuja, sillä minkä tahansa luokan julkilausutut edut ovat historialliseen kontekstiin liittyviä sosiaalisia konstruktioita, eikä niitä voi suoraan johtaa luokan objektiivisesta tilanteesta ja luokka-asemasta. Itsestään selviä, objektiivisia luokkaetuja ei ole olemassakaan, eikä

luokkien etuja pidä koskaan ottaa annettuina. Kun lisäksi ne luokkien edustajat, jotka luokkaeduista eri yhteyksissä neuvottelevat, ovat aina hiukan irrallaan luokkiensa rivijäsenistä, organisoituun kollektiiviseen toimintaan liittyä aina tiettyä sisäänrakennettua epämääräisyyttä. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että luokan edut ruohonjuuritasolla esitettyinä olisivat jotenkin oikeampia tai todellisempia.²⁸

Tältä teoreettiselta pohjalta tekemiensä maakohtaisten analyysien perusteella Rueschemeyer, Stephens ja Stephens päätyvät siihen johtopäätökseen, että porvariston esiintuloa demokratian edellytyksenä on liioiteltu. Ainakaan se ei ole itsestäänselvyys. Tuloksena on voinut olla demokratian sijasta yhtä hyvin liberaali oligarkia. Lisäksi tapaukset, joissa porvariston johdolla on päädytty autoritarismiin tai fasismiin tai on vähintään pyritty pyörtämään demokratiakehitystä alaluokkien esiinmarssin patoamiseksi, näyttäisivät olevan yhtä yleisiä kuin tapaukset, joissa porvaristo on hyväksynyt työväenluokan poliittisen osallistumisen. Demokratian ja poliittisen liberalismmin välillä on eroa. Kapitalismin kehityksen merkitys demokratialle ei siten liity niinkään porvariston nousuun kuin kahteen muuhun luokkaan, sillä kapitalistinen kehitys heikentää perinteisen suurmaanomistajaluokan asemaa samalla kun se vahvistaa työväenluokkaa.

Rueschemeyer, Stephens ja Stephens havainnot tukevat Barrington Mooren ajatusta maaseudun luokkarakenteiden merkityksestä demokratisoitumisen kannalta: demokratian yksi yleinen ehto näyttäisi olevan suurmaanomistajien vallan mureneminen. Vaikka Moore ei pitänytkaan suurmaanomistajien vallan murentumista nimenomaisena ehtona demokratialle (vrt. Englannin esimerkki edellä), Rueschemeyerin, Stephensin ja Stephensin lukumääräisesti laajempi vertailuaineisto tuntuu kuitenkin osoittavan, että tilastollisesti maanomistajien valta on käänteisessä suhteessa demokratian kasvuun. Toinen ehto taas on kapitalismin mukana tapahtuva työväestön kasvu ja keskittyminen, mikä mahdollistaa työväestön koko ajan tehokkaamman kollektiivisen toiminnan. Porvaristolla ja valtiolla on näissä luokkien välisissä uusissa konstellatioissa toki merkitystä, mutta ei aina automaattisesti juuri demokratian puolesta. Kirjoittajat pitävät työväestön suhteellista kokoa ja "organisaatiotiheyttä" ratkaisevina muuttujina demokratiakehityksessä²⁹. Työväestön suhteellinen osuus

yhteiskunnasta ja myös työväestön institutionalisoituneisuuden aste ("organisaatiotiheys") jos mitkään ovat yhteiskunnan rakenteellisia ominaisuuksia, ja siten kirjoittajien käsityksen mukaan, keskeisiä yhteiskunnallisen muutoksen elementtejä. Kirjoittajat eivät suoraan sano niin, mutta kuin itsestään mieleen tuleva johtopäätös on, että todellista yhteiskunnallista muutosta tapahtuu vasta rakenteiden muuttuessa.

Yhteiskuntien vuorovaikutus ja muutos

Eric Wolfin³⁰ teoksella *Europe and the People Without History* (1982) oli ilme-tyessään antropologien piirissä innostava vaikutus, sillä ensimmäistä kertaa Fernand Braudelin ja Immanuel Wallersteinin esiin tuomia ajatuksia erilaisista yksittäisiä yhteiskuntia ylittävistä historiallisista prosesseista, jopa maailmanjärjestelmistä, sovellettiin laveaan antropologiseen aineistoon. Tuohon asti ajatuksia oli tunnettu ennen muuta historiassa ja sosiologiassa (ja osin politiologiassa). Antropologiassa oli perinteisesti tutkittu pienyhteisöjä tai yksittäisiä kulttuureja ikään kuin riippumattomina, hermeettisinä yksikköinä. Wolfin teos oli osin kaleidoskooppimainenkin kollaasi lukemattomista konteksteista kaikkialta maailmasta, siksi sitä innostuneen vastaanoton ohella myös arvosteltiin monien kulttuurien muutosprosessien ohuesta tai yksioikoisesta tulkinnasta. Siitä huolimatta teos oli antropologilta rohkea yritys katsoa eri puolilla maailmaa kulttuureihin vaikuttaneita suurempia, alueellisia tai peräti globaaleja virtauksia globaalista perspektiivistä, kun antropologiassa muuten oli yleensä tahdottu korostaa kulttuurispesifisyyttä ja kulttuurienvälisen vertailun vaikeutta, ellei jopa mahdottomuutta.

Wolf lähtee teoksessaan liikkeelle keskiajan lopun ja uuden ajan alun löytöretkistä ja kuvaa niitä seuranneiden vuosisatojen mittaan tapahtunutta maapalloistumista, maailman eri kolkkien ja kulttuurien asteittaista kietoutumista toisiinsa erilaisten globaalien, ennen kaikkea taloudellisten prosessien kautta. Ajallisesti tämä yhteen kietoutuminen kytkeytyy eurooppalaisperäisen kapitalismin laajentumiseen, samalla kun kyse on erilaisten kulttuurien ja niille ominaisten tuotantotapojen kohtaamisesta.³¹

Käsitteellisesti Wolf nojaa ennen muita Karl Marxiin ja Karl Polanyihin. Marxilta Wolf ottaa pohjaksi tämän ajatukset työstä sosiaalisessa muodossaan ja sen organisoinnista työprosesseiksi, jotka puolestaan pyrkivät institutionalisoitumaan tuotantotavoiksi. Unkarilaissyntyiseltä, Yhdysvalloissa vaikuttaneelta taloushistorioitsijalta Polanyilta taas tulee ajatus kolmesta keskeisestä, laadullisesti erilaisesta tuotantotavasta, jotka ovat: vastavuoroisuuteen eli resiprookkisuuteen perustuva, uudelleenjakoon eli redistribuutioon perustuva ja markkinatalouteen perustuva tuotantotapa. Tältä pohjalta Wolf muotoilee omat kolme keskeistä tuotantotapaansa, jotka vastaavat Polanyin jaotte-
 lua mutta kantavat mukanaan kaikki antropologian tavoista katsoa yhteiskuntaa: sukulaisuuteen perustuva (*kin-ordered*), tributaarinen (*tributary*) ja kapitalistinen tuotantotapa.³² Wolf näkee kapitalismin synnyn jälkeisen maailmanhistorian ja globalisaation ennen kaikkea näiden kolmen tuotantotavan erilaisina kohtaamisina ja vuorovaikutuksina, oli sitten kyse sodista ja valloituksista, uskontojen leviämisestä, kaupankäynnistä, tautiepidemioiden kulkeutumisista tai kulttuurilainoista kuten teknologian leviämisestä. Historia koostuu niistä lukemattomista erilaisista vuorovaikutusprosesseista, joita edellä mainitun kaltaisiin ilmiöihin liittyy, olivat nuo prosessit sitten osapuolten näkökulmista kielteisiä tai myönteisiä. Wolfin tarkoituksena on myös osoittaa globalisaation varhaisuutta ja sitä, että meidän eurooppalaisperäisen väestön historia on samalla muiden kansojen historiaa ja noiden muiden kansojen historia meidän historiaamme.

Yhtenä tällaisena laajana vuorovaikutusprosessina, joka kytki mukaansa lukuisia kansoja ja alueita ja jossa vuorovaikutustilanteiden päänäyttämöt vaihtelivat vuosisadasta toiseen, Wolf esittelee kansainvälisen turkiskaupan.³³ Turkiskauppaa oli käyty Vanhassa maailmassa jo pitkään ja viikinkiajalla se kytki Keski-Euroopan, Skandinavian ja Venäjän kansat kauppareittien avulla toisiinsa. 1600-luvulla eurooppalainen asutus ja kolonisaatio toivat myös Pohjois-Amerikan kansainväliseen turkiskauppaan, jolloin Venäjä alkoi menettää asemaansa Euroopan turkisaittana. Pohjois-Amerikan turkiskaupassa ranskalaiset ja englantilaiset kauppiaat olivat ostajina paikallisilta intiaanimetsästäjiltä ja välittäjiltä ja hollantilaiset suuren kauppalaivastonsa ansiosta olivat puolestaan keskeisiä turkisten rahtiajia Eurooppaan ennen kuin Kanada 1700-luvulla pää-

tyi Englannille ja Englannin kauppalaivasto oli kasvanut riittäväksi. Tuossa vaiheessa tärkein turkiseläin oli majava, joka 1500-luvulla oli jo käytännössä pyydetty loppuun Euroopassa. Majavannahkaa käytettiin ensisijaisesti hatuissa, jonka muodin espanjalaiset ja hollantilaiset levittivät muualle Eurooppaan. Esimerkiksi Englannissa majavannahkahatut syrjäyttivät villamyssyjen käytön 1600-luvulla, ja aiemmin kaikkien käyttämistä myssyistä tuli alaluokkaisuuden symboli. Yläluokan keskuudessa taas hatun mallista tuli myös poliittisten mielipiteiden ilmaisin, kuten esimerkiksi Stuartien kuningashuoneen kannattajien ja puritaanien välillä.

Turkiskaupan vaikutukset Pohjois-Amerikan intiaanikansoihin olivat merkittäviä, ulottuen myös näiden tuotantotapoihin ja – mikäli niin halutaan sanoa – leimallisiin piirteisiin (tosin Wolf ei käsitettä käytä). Monista aiemmin maata viljelevistä ja vain satunnaisemmin metsästyksen suuntautuneista kansoista tuli nyt päätoimisesti turkiseläinten pyytäjiä. Suurilta järviltä länteen sijaitsevilla turkisaalueilla kauppiaat ja välittäjät puolestaan hankkivat ravintonsa pääosin etelämpänä asuvilta Suurten tasankojen kansoilta, joista hevosen myötä oli tullut laajoilla alueilla liikkuvia biisoninmetsästäjiä ja jotka nekin näin tulivat turkiskaupan tuottaman vuorovaikutuksen piiriin. 1700-luvun lopulla turkiskauppa oli jo laajentunut Pohjois-Amerikan mantereeseen poikki ja myös luoteisrannikon intiaanikansat olivat tulleet sen piiriin. Majavannahkojen kulkusuunta oli pääosin takaisin päin mantereeseen poikki Atlantin rannikon satamiin.

Samoihin aikoihin turkiskaupassa oli kuitenkin tapahtunut käänne. Kapteeni Cookin alukset olivat pyydystäneet noilla luoteisrannikon vesillä muutamia merisaukkoja, joiden nahat oli sen jälkeen saatu myydyksi ällistyttävän korkeilla hinnoilla Kiinassa. Pian näillä pohjoisen Tyynen meren vesillä pyöri jo kymmenittäin aluksia merisaukon pyynnissä. Luoteisrannikon intiaanit tuhansien kilometrien matkalta Alaskasta Kanadan Brittiläisen Kolumbian kautta nykyisen Yhdysvaltain Washingtonin osavaltioon saakka tulivat pian kytke-tyiksi merisaukon pyyntiin joko pyytäjinä tai ruoan toimittajina eurooppalaisten pyyntilavoille. Majavannahka säilytti vielä asemiaan Euroopassa silinterihatuissa, mutta merisaukko oli nyt kansainvälisen turkiskaupan ”päivän sana”. Merisaukon pyynti siivitti myös venäläisten laajentumista Alaskaan, jolloin Siperian soopeli jäi pois muodista. Pohjois-Amerikan luoteisrannikon vesillä

venäläiset törmäsivät tietenkin myös englantilaisiin, nyt jo itsenäistyneisiin yhdysvaltalaisiin ja espanjalaisiin, jotka hallitsivat edelleen Kalifornian rannikkoa Oregonin korkeudelle saakka.

Wolfin tiivistämä turkiskaupan historiallinen esimerkki sekä muut vastaavat esimerkit, kuten mauste- ja sokerikauppa, osoittavat kaksi huomion arvoista seikkaa: Ensinnäkin yksittäisen yhteiskunnan muutos voi perustua tekijöihin, joiden alkusyy sijaitsee joissakin toisissa, kaukaisissakin yhteiskunnissa tai suhdanteissa (kuten majavannahkojen eurooppalaisen kysynnän vaikutus pohjoisamerikkalaisiin intiaaniansoihin). Toiseksi tuo muutos voi olla luonteeltaan sellaista, että se edellyttää vuorovaikutusta eri yhteiskuntien välillä. Wolfin näkökulmasta katsoen globalisaatio on jo vanha juttu; sen tuottamat muutokset menneisyyden yhteiskunnissa ovat voineet olla suhteellisesti yhtä suuria tai suurempiakin kuin nykyisissä yhteiskunnissa.

Yhteenvedo

Edellä esittelemäni esimerkit systeemisestä, rakenteellisesta ja vuorovaikutuksellista näkökulmasta tuovat esiin sen, miten menneisyyttä voidaan tarkastella eri tavoin sen mukaan, mitä asioita ja ilmiöitä tarkastelun kohteeksi halutaan ottaa. Pohjimmiltaan kyse on myös yhteiskunnalle itselleen asetetusta toimijuuden luonteesta. Systeemisessä tarkastelussa yhteiskunta on toiminnallinen kokonaisuus, joka on enemmän kuin osatekijöidensä summa ja jossa vallitsevat sen omat sisäiset lainalaisuudet. Rakenteellisessa tarkastelussa yhteiskunta itsessään ei ole itsenäinen, kollektiivinen toimija, vaan lähinnä näyttämö, jossa muut toimijat (yksilöt, ryhmät, luokat ja instituutiot) toimivat. Vuorovaikutuksellisessa tarkastelussa yhteiskunta nähdään jälleen kollektiivisena, aktiivisena toimijana, joka vaikuttaa, mukautuu ja muuttuu toimintansa (eli vuorovaikutuksen) tuloksena.

Esimerkit pakottavat myös ajattelemaan, että ”totaalinen” katse menneisyyteen edellyttää yhtaikaisesti sovellettaviksi erilaisia metodisia lähestymistapoja. Ilmiöiden ja prosessien eritahtisuus ja eritasoisuus tuottavat sen, että sama menetelmä ei aina sovellu kaikkiin kysymyksiin, ja toisaalta, että eri menetel-

mät antavat samaan kysymykseen erilaisia vastauksia. Kun nykyhetken todellisuuskin vaatii selittäjäkseen useita erilaisia ihmistieteitä, niin on ilmeistä, että sitä vaatii myös mennyt todellisuus. Historiatiede yksinään ei riitä menneisyyden tulkiksi, vaan tarvitaan myös esimerkiksi sosiologiaa tai antropologiaa. Toisaalta vastaavalla tavalla tämän hetken yhteiskuntaan eivät sosiologia tai antropologiakaan yksinään kykene luomaan totaalistä katsetta, koska lyhyt ajallinen poikkileikkaus ei paljasta pitkän keston prosesseja – niiden ymmärtämiseen taas tarvitaan historiaa.

On myönnettävä, että usean näkökulman soveltaminen rinnakkain voi olla vaikeaa ja raskasta ja saattaakin siksi sopia paremmin tutkimusryhmän kuin yksittäisen tutkijan tehtäväksi. Usean näkökulman käyttö nostaa lisäksi esiin vertailtavuuden ongelman: kun puhutaan eritasoisista ja -kestoisista ilmiöistä, puhutaanko ollenkaan enää samoista asioista. Myös tieteenalojen erilainen suhtautuminen vertailuun yleensä tekee näiden ilmiöiden vertailusta vaikean tai vähintään haasteellisen. Vertailu on erityisesti sosiologialle tyypillistä, kun taas antropologia jopa kavahtaa yhteiskuntien välistä vertailua, eikä historiakaan sitä erityisesti suosi. Sosiologian pyrkimys usein juuri vertailun kautta muotoiltuihin ideaalityyppeihin selitysmalleihin voi olla hyvinkin vierasta lähteperustaiselle historian tutkimukselle ja kulttuurispesifille antropologialle. Mutta tehtävän vaikeuden uhallakin moninäkökulmaisen tutkimusotteen soisi yleistyvän: parhaimmillaan se voi tuoda tutkimuskohteesta esiin jotakin sellaista, joka on enemmän kuin yksittäisten näkökulmien tuottama tieto yhteensä.

Kirjallisuus

- Abu-Lughod, Janet (1989): *Before European Hegemony: The World-System A.D. 1250–1350*. Oxford University Press: New York.
- Aston, T.H. & C.H.E. Philpin, (eds.) (1985): *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Bois, Guy (1976): *Crise du féodalisme*. Fondation Nationale des Sciences Politiques: Paris.
- Braudel, Fernand (1984): *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century. Volume III: The Perspective of the World*. Harper & Row: New York.
- Braudel, Fernand (1988): *Kapitalismens dynamik*. Gidlunds: Stockholm.
- Brenner, Robert (1976): Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. *Past and Present* 70 (1), 30–75.
- Brenner, Robert (1982): The Agrarian Roots of European Capitalism. *Past and Present* 97 (1), 16–113.
- Dosse, Francois (1994): *New History in France: The Triumph of the Annales*. University of Illi-

- nois Press: Urbana.
- Duby, Georges (1962): *L'Économie rurale et la vie de las campagnes dans l'Occident medieval, I-II*. Flammarion: Paris.
- Godelier, Maurice (1987): *Antropologia ja materialismi*. Vastapaino: Tampere.
- Hietaniemi, Tapani, Tero Karasjärvi, Ossi Kokkonen, Tuomas M.S. Lehtonen, Janne Malkki, Jouko Nurmiainen, Mikko Piippo & Matti Sadeniemi (1997): *Feodalismi – Uuden ajan käsite, keskiajan ilmiö, maailmanhistorian kategoria*. Vastapaino: Tampere.
- Hilton, Rodney, Paul Sweezy, Maurice Dobb, Kohachiro Takahashi, Christopher Hill, Georges Lefebvre, Giuliano Procacci, Eric Hobsbawm & John Merrington (1989): *Uuden maailman synty – feodalismista kapitalismiin*. Esipuhe Matti Peltonen. Vastapaino: Tampere.
- Horowitz, Donald L. (1985): *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press: Berkeley.
- Huizinga, Johan (1951): *Keskiajan syksy – Elämän- ja hengenmuotoja Ranskassa ja Alankomaissa 14. ja 15. vuosisadoilla*. WSOY: Porvoo.
- Hodges, Richard (1988): *Primitive and Peasant Markets*. Oxford University Press: Oxford.
- Moore, Barrington (1966): *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Beacon Press: Boston.
- Rueschemeyer, Dietrich, Evelyn Huber Stephens & John Stephens (1992): *Capitalist Development and Democracy*. Polity Press: Cambridge.
- Thompson, E.P. (1996): *Herrojen valta ja rahvaan kulttuuri – valta, kulttuuri ja perinnäistavat 1700- ja 1800-lukujen Englannissa*. Gaudeamus: Helsinki.
- Wolf, Eric (1982): *Europe and the People Without History*. University of California Press: Berkeley.

Viitteet

- 1 Teos on julkaistu suomeksi nimellä *Uuden maailman synty* (Hilton ym. 1989).
- 2 Brenner 1976. Keskustelupuheenvuoroista ks. varsinkin *Past and Present* numerot 78–80 vuodelta 1978. Ks. myös Brenner 1982 ja Aston & Philpin 1985.
- 3 Ranskalaisesta siirtymämatematiikkaan liittyvästä keskustelusta ks. Dosse 1994. Juuri feodalismien rappeutumisen ja uuden ajan alun välistä aikaa ovat tarkastelleet esimerkiksi Guy Bois (mm. 1976) ja Georges Duby (mm. 1962).
- 4 Ks. esim. Huizinga 1951.
- 5 Hilton ym. 1989, 37.
- 6 Feodalismien käsittäminen nimenomaan yhteiskuntajärjestelmäksi on joskus myös laajennettu eurooppalaisen kontekstinsa ulkopuolelle kuvaamaan vastaavatyypisiä järjestelmiä eri puolilla maailmaa. Nykyisin ehkä yleisin näkemys on sellainen, että feodalismi historiallisena ilmiönä oli suhteellisen lyhyt (n. 250–300 vuotta), mutta sosiaalisesti laaja ja yhteiskuntia lävistävä ja jäsentävä ilmiö lähinnä läntisessä Euroopassa; näistä näkemyseroista ks. Tapani Hietaniemi ym. 1997.
- 7 Braudel 1984, 62, 64.
- 8 Hilton ym. 1989, 130.
- 9 Abu-Lughod 1989, 18.
- 10 Hodges 1988, 150.
- 11 Braudel 1988, 35.
- 12 Godelier 1987, 40–41.
- 13 Moore 1966.
- 14 Emt., 159–161.
- 15 Moore ei mainitse Suomea, mutta hän olisi saanut tukea ajatuksilleen Suomen tapauksesta: Suomessahan sosialismi työväen aatteena ei rajoittunut vain kaupunkityöväkeen ja maaseudun luokkarakenteilla oli merkittävä osa ensin kansalaissodan kärjistyksessä ja sen jälkeen sitä seuranneissa, demokratian perustan luoneissa lainsäädännöllisissä uudistuksissa (mm. Lex Kallio), niin voitaneen osapuolen uudistuksia kuin ne olivatkin.
- 16 Juuri siksi Mooren teoksen alaotsikkona olikin ”maaomistaja ja talonpoika modernin maailman tekijöinä”.
- 17 Mooren teoksen Englanti-kappaleeseen vertautuu kiintoisasti vain muutamaa vuotta

- myöhemmin ilmestynyt E. P. Thompsonin mikro- ja sosiaalishistorian klassikkoartikkeli 1700-luvun ruokamellakoista ja köyhien väkijoukkojen "moraalisesta talousopista". Thompsonin artikkelissa kyseinen mellakointi tulkitaan ennen kaikkea sosiaaliluokkien väliseksi kollektiiviseksi neuvotteluprosessiksi vanhan ajan vakiintuneiden olojen ja maaseudullekin leviävän uuden markkinatalouden taitoskohdassa. Ks. Thompson 1996.
- 18 Tämän artikkelin kirjoittajan käsitys on, että Englannin yhä tänäänkin vahvasti luokkarakenteinen ja näitä rakenteita kulttuurisesti herkästi manifestoiva yhteiskunta on ainakin jossakin määrin seurausta siitä, että Englannissa parlamentaarinen demokratia oli paljon selvemmin yläluokkien projekti kuin muualla; toisin sanoen, eliitti saattoi hyvin edistää demokratiaa, kun sen ei tarvinnut kovin paljon pelätä sen samalla merkitsevän oman sosiaalisen asemansa murenemistä. Tämä on kuitenkin kysymys, jota Moore ei pohdi.
- 19 Moore 1966, 426.
- 20 Rueschemeyer, Stephens & Stephens 1992, 41.
- 21 Emt., 43.
- 22 Tällaista näkemystä edustavat esimerkiksi Yhdysvalloissa yleiset käsitykset siitä, että perustuslain 13 allekirjoittajaa, kansakunnan ns. *Founding Fathers*, olisivat kaikessa kaukonäköisyydessään olleet perustamassa yksiselitteisesti demokratiaa, joka sittemmin vain saatettiin kaikkien ulottuville ja täydellistettiin.
- 23 Rueschemeyer, Stephens & Stephens 1992, 45.
- 24 Emt., 47.
- 25 Mt., 48–51.
- 26 Mt., 49.
- 27 On esitetty myös sellaisia näkemyksiä, että etniset erot olisivat luokkaeroja ratkaisevampia, ainakin konfliktien synnyn kannalta: etnisyyteen näyttäisi kuuluvan kiihkeämpää ryhmälojalisuutta kuin luokkajäsenyyteen, ja erityisesti kehitysmaissa etnisiä rajoja leikkaavat luokkaedut eivät useinkaan pysty voittamaan etnisiä sidonnaisuuksia. Ks. esim. Horowitz 1985, 105–106.
- 28 Rueschemeyer, Stephens & Stephens 1992, 53–55.
- 29 Emt., 59.
- 30 Eric Wolf (k. 2000) oli antropologina aina ollut kiinnostunut yhteiskuntaryhmistä, valtaa pitävien ja vallan kohteena olevien suhteesta. Hän oli 1950-luvulta alkaen yksi keskeisistä tutkijoista, joka vaikutti sellaisen poikkitieteellisen alan kuin "talonpoikaistutkimus" (*peasant studies*) esiintuloon 1960-luvulla, minkä seurauksena seuraavalla vuosikymmenellä alkoi ilmestyä kaksikin tieteellistä sarjajulkaisua (*Peasant Studies* ja *Journal of Peasant Studies*). Wolfin tunnustetut ja antropologian rajat muihin tieteisiin, ennen kaikkea historiaan, ylittäneet klassikot 1960-luvulta olivat juuri talonpoikaistutkimuksen perusteoksia.
- 31 Wolfin teos on paljon velkaa Wallersteinin maailmanjärjestelmiä käsittelevän teossarjan vuonna 1974 ilmestyneelle ensimmäiselle osalle, mutta se on myös kritiikkiä Wallersteinin eurosentrisyydelle.
- 32 Kun tarkkaan lukee, näissä luokitteluissa voi havaita tiettyä vastaavuutta myös Wallersteinin sosiaalisten järjestelmien (*social systems*) erottelulle (*mini-systems, world-empires, world-economies*).
- 33 Wolf 1982, 158–194.